

Hudi József

ADALÉKOK A BELSŐSOMOGYI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE TUDOMÁNYOS OLVASÓ TÁRSASÁGÁNAK MEGALAPÍTÁSÁHOZ (1829–1830)

KUTATÁSTÖRTÉNET

A reformkori Magyarországon a társadalmi nyilvánosság intézményei között fontos szerepet töltöttek be a kulturális egyesületek: az úri és polgári kaszinók és olvasótársaságok, amelyek a közműveltség emelése, a társalgás, a hasznos időtöltés, eszmecsere mellett a különböző társadalmi osztályok, rétegek egymáshoz közeledését, együttműködését egyaránt szem előtt tartották. Az egyesületek társadalmi bázisát főként a művelt fő- és köznemesség, egyházi és világi értelmiség, honorácior réteg, városi polgárság képezte. A polgári átalakulás küszöbén Magyarországon közel 500, Erdélyben 100 különféle egyesület létezett, taglétszámuk megközelítette a 100 ezer főt. Az egyesületek közül a kaszinók és olvasótársaságok száma Magyarországon mintegy 200, Erdélyben 30 körül mozgott, tagságuk több tízezer főt tett ki.¹ Mintának a Széchenyi István által 1827-ben alapított pesti Nemzeti Kaszinót tekintették, amely a fő- és köznemesség mellett a közrendű polgárokat is befogadta. Az egyesületek a magyarok és nemzetiségek körében egyaránt a nemzeti ébredést szolgálták.²

A 18–19. században a könyvek, hírlapok és egyéb sajtótermékek viszonylagos drágasága miatt az olvasóközönség szervezett keretek között, társulások alapon jutott olvasnivalóhoz. Voltak olvasóköri körök, melyek nem rendelkeztek épülettel, a tagok között az olvasmány meghatározott sorrendben „keringett”. Az olvasószobával vagy székházzal bíró egyesületek állandó helyet biztosítottak a társas együttléteknek. A helyzet a könyvek tömeggyártásával változott meg, amikor az olvasóegyesületek helyét a kölcsönkönyvtárak vették át.³ Németországban az egyesületi mozgalom hőskorában, 1780–1848 között mintegy 600 olvasóegyesület szerveződött körülbelül 50 ezer taggal.⁴ Angliában az olvasóegyesületek mellett a fodrászüzletek mint kölcsönkönyvtárak szolgálták a közönséget. Az önszerve-

¹ PAJKOSSY Gábor: Reformkor (1830–1848), in: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*, Budapest, Osiris, 2005, 191–235, 215–216.

² Pajkossy: Reformkor, 215–216.; ROMSICS Ignác: *Magyarország története*, Budapest, Kossuth, 2017, 315–320.

³ WILPERT, Gero von: *Sachwörterbuch der Literatur*, Stuttgart, Alfred Kröner, 2001, 461.

⁴ HEUER, Karl: Lesegesellschaften, <https://www.die-bonn.de/zeitzeichen/lesegesellschaft> (Letöltés: 2022. december 10.), 1. bek.

zódó olvasóegyletek a felnőttoktatás első intézményes formájának tekinthetők; kereteik között folyt az irányított önképzés, a közösségszerveződés.⁵

A civil társadalommal párhuzamosan az egyházi társadalom is létrehozta a maga kulturális egyleteit, melyekkel – az iskolai önképzőköröket, diáktársaságokat leszámítva⁶ – eddig érdemben nem foglalkozott a magyar egyház- és művelődéstörténeti kutatás.⁷ Jómagam negyedszázaddal ezelőtt felfigyeltem arra a jelenségre, hogy a Tudományos Gyűjtemény előfizetői között szép számmal vannak egyházi testületek: a reformátusok esetében esperességek, korabeli nevükön egyházi vidékek, traktusok, vagy azok olvasótársaságai.

A Dunántúli Református Egyházkerület 9 egyházmegyéjének szinte mindegyikében fölmerült olvasótársaság létrehozásának gondolata, a fejlettebb régiókban fekvő traktusokban már az 1810-es évek második felében, illetve az 1820-as években megszervezték azokat. Az 1832-ben kiadott egyházkerületi almanachban az olvasásról szóló értekezés írója az „olvasást könnyítő eszközök” közé sorolta az olvasótársaságokat, amelyek az alacsony jövedelmű egyháztagek számára nyújtanak hasznos olvasnivalót. A magát megnevezni nem kívánó szerző példaként a néhány éve fennálló komáromi és pápai „egyházi vidékek” olvasótársaságát említette, amelyeket a „papi és tanítói rend” képviselői hoztak létre, de a „miveltebb olvasni szerető Világiakat” is felvették a tagok közé.⁸ Arról nem tett említést, hogy 1828 óta a mezőföldi egyházmegyében is létezik olvasótársaság.⁹ Úgy vélte, hogy ezek a társaságok egyszerre szolgálják a hasznos olvasást, keresztyén felvilágosodást és nemzeti művelődést.¹⁰

SOMOGYI KULTURÁLIS VÁLTOZÁSOK

Az 1830-as, 40-es években a legtöbb egyházmegyében működtek olvasótársaságok. Közéjük tartozott a Belsősomogyi Református Egyházmegye is, melynek

⁵ TIETGENS, Hans: *Zwischenpositionen in der Geschichte der Erwachsenenbildung seit der Jahrhundertwende*. Bad Heilbrunn, Julius Klinkhardt, 1994, 26.

⁶ BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*, Budapest, Akadémiai, 1963; Uő: *Petőfi diáktársaságai*, Budapest, Kozmosz Könyvek, 1973.

⁷ VARGA Zoltán: *Az egyház a reformkorban 1789–1848*, in: Bíró Sándor – Bucsay Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán: *A magyar református egyház története*, Budapest, Kossuth, 1949, 263–327, 325–326.; A protestáns egyháztörténeti lexikonból hiányzik az egyesület, olvasótársaság címszó: ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás, szerk. Ladányi Sándor, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977; FÜLÖP Géza: *A magyar olvasókörzéség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Budapest, Akadémiai, 1978; BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, Gondolat, 1985.

⁸ TÓTH Dániel (kiad.): *Egyházi almanak 1833-dik esztendőre. Az illető Előljáróság' rendeléséből*, Pozsony, Wigand Károly Fridrik, é. n. [1832.], 125.

⁹ BÓZSA Sándor: A' mezőföldi egyházvidéki könyvtár eredete, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 3(1844/45), 1063–1068.

¹⁰ Tóth: *Egyházi almanak*, 126.

60 anyaegyháza – egy kivételével – Somogy vármegyében feküdt. (Galambok anyaegyháza Zala vármegyéhez tartozott.)¹¹

A török hódoltság megszűntével újjászervezett Somogy vármegye műveltségi szempontból a kevésbé fejlett dunántúli térségek közé tartozott, de haladása a 18. század végére egyértelműen regisztrálható.¹² A népiskola-hálózat szinte teljes egészében lefedte a megyét, így az alapfokú iskoláztatás viszonylag eredményesen működhetett. Gróf Festetics György jóvoltából egyik uradalmi központjában, Csurgón 1792-ben létrejött református gimnázium – Somogy vármegye első gimnáziuma –, amely nagy szerepet játszott az egyházi és világi értelmiség képzésében.¹³

Somogy vármegye nemesi elitje a magyar nemzeti kultúra megteremtéséből is derekasán kivette részét. 1816-ban Kaposváron megalapították a *vármegyei könyvtárat*, amely alapja lett az 1828-ban létrehozott *Somogy Vármegyei Olvasó Társaság*-nak, amelynek 19 alapító, 51 pártoló tagja volt. 1829-ben 23 magyar és német folyóiratot és hírlapot fizettek elő, amelyek naprakész tájékoztatást adtak a nagyvilág eseményeiről, az európai politikai, gazdasági, kulturális viszonyokról és társadalmi változásokról. Az olvasószooba naponta délelőtt 8–12, délután 13–20 óra között várta az egyleti tagokat.¹⁴

A Belsősomogyi Református Egyházmegyében 1830-ban Budai Pál esperes kezdeményezésére jött létre az egyházmegyei *Tudományos Olvasó Társaság*,¹⁵ amelynek 1830. június végén, az alapszabály elkészülte idején 21 tagja volt.¹⁶ Vagyis a lelkészek egyharmada igényelte a folyamatos olvasást, önképzést, és ezért anyagi terhek viselésére is hajlandónak mutatkozott.

¹¹ Uo., 21–57.

¹² A 18. századi állapotokról lásd: TÓTH Endre: *A Belsősomogyi Református Egyházmegye Mária Terézia korában*, Kaposvár, Csurgói Ref. Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium, Csurgói Könyvtár XV. kötet, 1940.

¹³ Az iskola történetéről: Héjas Pál: A csurgói evang. reform. főgimnázium rövid története, in: Vida Károly (szerk.): *A csurgói államilag segélyezett ev. ref. főgimnázium (XXXI.) XIII. évi Értesítője az 1894-95. tanévről*. Csurgó, 1895, 1–185.; a mezőváros történetéről: HORVÁTH József: *Csurgó monográfiája*, Csurgó, Csurgó Város Önkormányzata, 2009; Héjas monográfiáját reprintben a diákság történeti adattárával megjelentettük: KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt (szerk.): *A csurgói református gimnázium diákjai 1792–1867*, Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Csurgói Könyvtár XXV. kötet, 2018.

¹⁴ KANYAR József: *Harminc nemzedék vallomása Somogyról, Történelmi olvasókönyv*, Második, bővített kiadás, Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1989, 233–234.

¹⁵ A somogyi történelmi olvasókönyv egy mondattal emlékezett meg az egyházmegyei olvasótársulatról: „A nemzeti szellem előretörésének és hódításának másik eredménye a belsősomogyi református egyházmegyében az 1830-ban alapított Tudományos Olvasó Társaság volt, amelynek alapjait Budai Pál vetette meg.” Kanyar: *Harminc nemzedék*, 234. (Budai Pál református esperes i-vel írta a nevét; felekezeti hovatartozását és tiszttségét nem illett megnevezni a megyei tanács megrendelésére készült forráskiadásban.)

¹⁶ A létszámot az alapszabály 10. §-a említi, melynek címlapján későbbi kézírással megnevezése olvasható: „A somogyi tudományos olvasó társaság alapszabályai 1830.” Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban DREL) VII. 7.c. A Belsősomogyi Református Egyházmegye iratai. Lajstromozott iratok, 1830. 237. sz.

Az 1743-ban önállósult egyházmegye ekkoriban 60 anyaegyházból és 16 leányegyházból állt, 19 anyaegyház és 11 leányegyház a türelmi rendelet után szerveződött újjá. Az 1842/43. évi összeírás szerint az egyházmegye 40 224 lelket számlált, területén 76 településen éltek reformátusok, átlagosan 529-en. Az egyházközségek anyagilag gyengék voltak, hiszen lélekszámuk – kevés kivételtől eltekintve – 1000 alatt volt, a leányegyházak népessége 200 és 500 fő között mozgott. Legnépesebb közösségnek a nagybajomi számított a maga közel 1600 egyháztagjával.¹⁷ A jelentős számú köznemessel bíró Nagybajom esperesi székhely volt.¹⁸ Az esperesség területén élő egyháztagok túlnyomó része az uradalmi úrbéres jobbágyok közül került ki, akiknek döntő többsége még a reformkorban is írástudatlannak számított, ami a népiskola-hálózat alacsony hatásfokát mutatja.¹⁹ A jobbágyok gyakran adóhátralékban maradtak, így a lelkészek és tanítók nem kapták meg évi teljes járandóságukat.²⁰ A közfelfogás szerint a somogyi tanítók két-három évnél tovább nem maradtak meg egy helyen. Az egyházkerület azon újra és újra megismételt határozatát, hogy az egyházi szolgák éves fizetésüket ezüstpénzben és ne váltóban (bankóban) kapják meg, csak kevés helységben hajtották végre.

Az egyházmegyét az esperes és gondnok közösen irányította, munkájukat egy jegyző és egy pénztárnok segítette, a fegyelmi ügyekben az esperes vezette tanácsszék járt el. A tanácsbírák közül négyet a lelkészek, hatot a világiak közül választottak.²¹ A világiak garantálták, hogy az egyházi érdekeket a vármegyén is sikeresen érvényesíteni tudják. Elég, ha arra gondolunk, hogy az egyházmegyei kurátor nádasdi Sárközy István Somogy vármegye másodalispánja volt; a tanácsbírák közül nádasdi Sárközy Albert a vármegye főjegyzője, Szüry István és Szokolay Dániel a táblabírája, Kazay Károly Tolna vármegye táblabírája volt. A peres ügyekben két ügyvéd végzettségű tanácsbíróra, Kozma Ferencre és Nyárády Jánosra lehetett számítani.

¹⁷ DREL VII. 7.c. A Belsősomogyi Református Egyházmegye iratai. Lajstromozott iratok, 1843. 431. sz. „A Belső Somogyi Egyházmegyei Gyülekezetek és iskolák állapotjának kimutatása 1843-dik Esztendőre.”

¹⁸ Az 1783-ban újjászervezett református egyházközségről, a falu felekezeti-társadalmi viszonyairól, Csokonai nagybajomi irodalmi-szellemi kapcsolatairól: SOLYMOSI László: Nagybajom és pusztáinak története a kora középkortól a jobbágyfelszabadításig, in: MIKÓCZI Alajos – SOLYMOSI László: *Nagybajom története*, Kaposvár, Nagybajom Nagyközségi Közös Tanács Végrehajtó Bizottsága, 1979, 15–225, 205–225.

¹⁹ 1870-ben, az első hivatalos népszámlálás idején Somogy vármegyében a 6 év feletti lakosság körében a sem írni, sem olvasni tudó nők és férfiak aránya 43,13% volt. Somogy ezzel az értékkel a 78 magyarországi és erdélyi törvényhatóság alfabetizációs rangsorában a 35. helyen állt. Az írástudók aránya a 6 év feletti összlakosság körében 1880-ban érte el az 50,1%-ot, ami 1910-re 80,1%-ra emelkedett. TÓTH István György: *Mivelbogy magad írást nem tudsz... Az írás térbővítése a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996, 250, 252.

²⁰ A lelkészek és a tanítók helyzetét a sajtóban szignóval megjelent írások is feltárták. A' belső somogyi egyházmegyei ref. Lelkészek, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1(1842/38), 451–454.; Iskolaugy. Belső Somogy' iskolái. In: Uo. 2(1843/7), 77–79.; A névtelen szerző a helyzet javítása érdekében többek közt a jegyzői és tanítói hivatal különválasztását, a jobbágyok sorsának jobbítását szolgáló országos törvények meghozását szorgalmazta.

²¹ Tóth: *Egyházi almanak*, 21–26.

Az esperesség stabilitását Budai Pál (1771–1854) esperes biztosította, aki a tudós lelkészek közé tartozott. Ácson született, Pápán és Debrecenben tanult. 1794-ben Bécsben, a Wartensleben családnál volt házinevelő, 1798-ban Jénában folytatta tanulmányait. 1805-től haláláig Nagybajomban szolgált.²² Konceptiózus és határozott vezetőnek bizonyult, akinek kvalitásait elismerték, de ellentmondást nem tűrő stílusa miatt nem tartozott a népszerű vezetők közé. Az ifjú lelkészek az 1840-es évek elején az egyházi sajtóban az egyházkormányzati reform ürügyén támadni kezdték, aminek következtében 1843-ban lemondott (lemondását az 1844. évi közgyűlésen is megerősítették).²³ Helyére a közkedveltségnek örvendő, Debrecenben és Göttingenben végzett csökölyi lelkészt, Szabó Gergelyt (1788–1859) választották, aki 1843-tól 1854-ig proseniorként, 1855–1856-ban esperesként látta el feladatát.²⁴

Budai 1854-ben bekövetkezett haláláig a főesperesi címet viselte. Lemondása után is aktív maradt. Szóban és írásban egyaránt véleményt mondott egyházkormányzati ügyekben. Közel 550 kötetes, klasszikus és modern szerzők munkáit és saját kéziratait tartalmazó könyvtárát végrendeletileg a csurgói gimnáziumra hagyta.²⁵

²² Budai Pál (Ács, 1771. január 25. – Nagybajom, 1854. december 18.) református lelkész, esperes. Ácson, Pozsonyban, Komáromban tanult, 1787-ben Pápán subscribált, 1789-ben ugyanitt az elementariusokat tanította. 1790-ben Debrecenben subscribált. 1794-ben Bécsben lett házinevelő, 1798-ban a jénai egyetemen tanult. 1800-ban szentelték fel mezőcsokonai lelkésznek. Mezőcsokonán (1800–1803), Orciban (1803–1805), Nagybajomban (1805–1854) lelkészkedett. 1806-ban egyházmegyei tanácsbírónak és aljegyzőnek, 1811-ben jegyzőnek, 1826-ban alesperesnek, 1827-ben esperesnek választották. 1843-ban lemondott, ezután főesperesi címet viselt. Vö. KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt (szerk.): *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai II/1*. 1761–1849, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, Pápai Református Gyűjtemények kiadványai, Forrásközlések 15., 2018, 516.

²³ A fővárosi sajtóban megjelenő hírek szerint az „érdemekkel teljes”, „testében [...] gyengélkedő esperes” 30 éves egyházi szolgálat után mondott le: Belföldi hírek. Felső-somogyi egyházvidék, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 3(1844/8), 191. Lemondását a lapban 1842–1843-ban különböző álnévvel megjelent cikkek siettettkék, amelyek kifogásolták autokratikus vezetés stílusát, a kis- és közgyűlések működését, a nyilvánosság kizárásával hozott döntéseket. Félreállítás után az ellenzékiek közül némelyek névvel is vállalták véleményüket: a „gyűléskedési modor megváltoztatására szólítom fel egyházmegyémet [...] arra, hogy határozottassék meg: meddig terjednek az elnöknek, hol kezdődnek a tanácskozársra felgyült tagok jogainak határai? mert vajmi kellemtelen helyzet az, mikor valaki véleménye kimondásáért megtámadtatik! Pedig nem kell feledni, hogy már ma nincs olly egyén, ki előtt ’s ki ellen véleményünket ki ne mernők mondani. – Dixi et salvavi animam meam.” MEZEI Pál: Belső-somogyi egyházmegye közgyűlése, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 4(1845/41), 970–971.

²⁴ Szabó Gergely (Nemesdéd, 1788. január 9. – Csököly, 1859. április 20.) református lelkész, egyházkerületi tanácsbíró, alesperes. Csurgón, Debrecenben, majd 1817–1819 között Göttingenben tanult, 1821–1826 között csurgói tanár és lelkész, 1826–1859 között csökölyi lelkész. Bővebb életrajzát l.: Köblös–Kránitz: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, 905.; esperesi szolgálatáról: Zoványi: *Magyarországi ptoestáns*, 64.

²⁵ A csurgói gimnázium történetírója szerint „Budai Pál főesperes nagy értékű könyvtárát, térképgyűjteményét (541 db nyomtatvány s kézirat, 80 db térkép) a csurgói gimnáziumnak hagyományozta 1855-ben [helyesen: 1854-ben – H. J.] történt halálakor”. Héja: *A csurgói evang. reform. főgimnázium*, 144. Budai fennmaradt hagyatékát tartalmazza a könyvtár katalógusa. Vö. ADORJÁN

Fennmaradt 16 oldal terjedelmű könyvleltárából kiderül, hogy válogatottan jó könyvtára volt, melynek gerincét latin, német, magyar, francia, görög és héber nyelvű teológiai szakkönyvek alkották, de gyűjtötte a történeti-egyház-történeti munkákat, a lexikonokat, szótárakat, államtudományi, statisztikai, orvosi, földrajzi kiadványokat, a magyar és külföldi szépirodalmi műveket is. Fiatal korában a szabadkőművességre vonatkozó irodalmat is beszerezte. Előfizetett a *Lelki Pásztori Tárbáz* c. protestáns teológiai folyóiratra (1817–1818), a *Tudományos Gyűjteményre*, illetve a Bugát Pál szerkesztette *Orvosi Tárra*. Beszerezte Kálvin János összes műveinek 1617. évi genfi (7 kötetes) kiadását, legjobban mégis a Károli-féle Biblia 1751. évi bázeli kiadását szerette, végakarátának megfelelően ezzel együtt temették el.

Még ennél is figyelemre méltóbb, hogy magánkönyvtárát *kölcsönkönyvtár*ként működtette.²⁶ Kölcsönzött tőle többek között dr. Csorba [József] (1789–1858), Somogy vármegye főorvosa (1817–1851), országosan ismert szakíró,²⁷ dr. Grün-

Imréné – SzABÓ András: *A Csurgói Református Gimnázium, valamint a Kecskeméti, Kiskunhalasi és Kunszentmiklósi Református Egyházkerületek könyvtárainak kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1999, 79–80, 116, 129, 132, 135, 138, 142, 157, 194, 198. DREL II.7.c. Belsősomogyi Református Egyházmege iratai. Lajstromozott iratok. Nr. 591. „N. t. Budai Pál Ur Könyveinek név sora”, 1855. január 18. A kölcsönzők nevét részben vagy egészben azért ismerjük, mert a kölcsönzött könyveket „elfelejtették” visszaadni, és ezt a tényt a könyvleltár készítője feljegyezte. Egy 1752-es Lipsei kiadású latin nyelvű Horatius kötet volt kinn „Dr. Csorbánál”; az 1829-ben Budán kiadott „Áhítatosság órái” [Az áhítatosság’ óráji a’ valódi kereszténységnek és a’ házi isteni tiszteletnek előmozdítására] c. kegyességi munka „T. Halka Istvánnál”; Pálóczi Horváth Ádám 1817-ben Bécsben kiadott, I. Rudolf császár életéről szóló „Rudolphias” c. elbeszélő költeménye „Lengyel ügyvédnél”; följegyezte azt is, hogy a Heidelbergi Cathecismus egy példánya „Sárközi Kis Aszszonynal van”. „Halka Samuelnél” egy, „Dr. Grünhutnal” három német munka, „T. Sárközy Sándornal” egy francia frazeológiai kötet maradt. Budai Istvánnál volt Raff 1786-ban Göttingenben kiadott természethistóriája, mely utóbb több magyar fordításban is megjelent. A Pesten füzetsorozatban közzétett „Ezer egy éjtzaka” arab meséknél azt a megjegyzést találjuk, hogy „Katsónak ajándékozta”. [Kacsóh / Katsóh Lajos (1812–1877) 1837–1845-ben Csurgón tanított és lelkészkedett, majd 1845–1859 között Kálmánca, 1859–1877 között Kisbajom lelkésze volt. Az egyházmege többek közt tanácsbírájának, esperesének, az egyházkerület főjegyzőjének is megválasztotta.] Egyes tételek mellett a „nints” és „nints meg” megjegyzések, vagy az, hogy az Utazások tárháza c. sorozat első kötete hiányzik („elso darab vknal elmar.”), további kölcsönzőkre utalnak. A Bekő Benjámin (1800–1889) gigei lelkész által az eredeti katalógus alapján hevenyészve összeállított, erősen rövidített címekek ellátott könyvleltár kiadása a jövő feladata.

²⁷ Csorba József, szakácsi (Nagyszöllös, 1789. január 11. – Pest, 1858. november 23.) orvosdoktor, 1832-től a Magyar Tudós Társaság (a későbbi MTA) levelező tagja, a kaposvári megyei kórház alapítója (1844). Ugocsa vármegyei szegény családba született, Máramaroszigeten, Debrecenben, Sárospatakon tanult, a pesti egyetemen 1817-ben szerzett orvosi diplomát. 1848-ig, lemondásáig Somogy vármegye főorvosa, „rendes physikusa” volt. Azután haláláig Pesten élt. Latin, német, magyar nyelven egyaránt publikált. Hat önálló munkát, számos tanulmányt, cikket írt. SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II. kötet, (Caban–Exner)*, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest, 1893, 430–431.

hut [orvos];²⁸ Halka Sámuel²⁹ és Halka István³⁰ református lelkész; bizonyos Sárközy kisasszony (bizonyára a nagybajomi családból); Sárközy Sándor pusztakörpádi közbirtokos, vármegyei főszolgabíró, egyházkerületi tanácsnok; továbbá egy Lengyel nevű ügyvéd és Budai István.³¹

AZ OLVASÓTÁRSASÁG LÉTREJÖTTE ÉS MŰKÖDÉSE

Az esperes 1829. szeptember 21-én kelt és lelkészársainak címzett körlevelében³² kezdeményezte egy, a rászoruló lelkészeket és tanítókat, illetve özvegyeiket és árvaikat segélyező jótékony intézet³³ és egy Tudományos Olvasó Társaság felállítását, amelynek hasznosságáról igyekezett meggyőzni szolgatársait, de működésének részleteit ekkor még nem közölte.

²⁸ Dr. Grünhut Jakab pesti származású orvosról lehet szó.

²⁹ Halka Sámuel (Kocs, 1818. február 2. – Kadarkút, 1886. május 24.) református lelkész. Édesapja, Halka András iskolázott földműves volt. Az elemi helyben, a gimnázium alsó három osztályát Komáromban végezte, a többi Pápán, itt szerzett papi diplomát. Iskolái végeztével az 1845/46. tanévben a református gimnázium költészeti osztályában tanított. 1846–1848 között a Komárom vármegyei Császáron volt akadémiai rektor, majd 1848–1854 között Csurgón tanított és lelkészkedett. 1854–1863 között Dombó, 1863–1865 között Hobol, 1865–1886 között Kadarkút lelkése. Az egyházmegeye al- és főjegyzőnek, 1864–1867 között esperesnek is megválasztotta. Költeményei, cikkei, imái jelentek meg nyomtatásban. Császáron irodalmi ifjúsági kört szervezett. A kadarkuti református temetőben nyugszik. Gyászhirek, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 29(1886/24.), 768.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái, IV. kötet, Gyalai–Hyrtl*, Budapest, Hornyányszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1896, 350–351. Szinnyeinél a születés éve tévesen (1817) szerepel. KRÁNITZ Zsolt (szerk.): „A késő idők emlékezetében éljenek...” *A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészjé anyakönyvei*, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai, Jubileumi kötetek 1., 2012, 150.; Köblös–Kránitz: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, 617.

³⁰ Halka István (Kocs, 1824. február 2. – Kálmánca, 1895. május 18.) református lelkész, az előbbi öccse. Kocson, Pápán, Nagykőrösön tanult, Debrecenben szerzett papi diplomát. Ezután a nagykőrösi gimnáziumban egy évig, a debreceniben két évig volt osztálytanító. Debrecenből 1850-ben jött a belsősomogyi egyházmegeybe. 1853-ban Révkomáromban szentelték pappá. 1850-ben Nagykorpadon negyedévig, majd Nagyabajomban három évig (1851–1854) volt segédlelkész. Nemeskiszfalud (1855–1855), Böhönye (1855–1868) Kálmánca (1868–1895) helységekben szolgált, népi gyógyászattal is foglalkozott. Kránitz: „A késő idők emlékezetében éljenek...” 162.; Köblös–Kránitz: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, 616.

³¹ Budai István (Istvándi, 1786. július 5. – Görgeteg, 1851. július 20.) református lelkész. Csurgón és Debrecenben tanult, majd Csurgón és Nagyabajomban tanított. 1820-ban szentelték fel. 1811–1851 között Görgetegen lelkészkedett. Köblös–Kránitz: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, 515.

³² Az esperesi körlevél 3 eredeti példányban készült, három különböző, az esperes által előre kijelölt útvonalon, közel egy hónap alatt jutott el a parókiákra és vissza. A lelkészek az erre rendelt protokollumokba bemásolták a szövegét, majd a következő helyre küldték. Minden lelkész a körlevél végén, hátrátán feljegyezte, hogy mikor kapta meg és mikor küldte tovább. A sorban utolsó lelkész kötelessége volt, hogy az esperesnek megküldje vagy személyesen átadja.

³³ A közgyűlési jegyzőkönyvekben ez az intézet a későbbiekben *Deficiens Cassa* néven fordul elő, melynek perceptora évente számadást nyújtott be az egyházmegeye közgyűlésének jóváhagyás céljából.

A lelkészek mindkét kezdeményezését támogatták: a jótékony intézetet kivétel nélkül, az olvasótársaságot is számosan.

Budai körlevelében az olvasótársasággal kapcsolatban is részletesen kifejtette elképzelését:

„Kedves Tiszteletes Nagy Jó Uram!

A' Hivatal viselésére tehetetlenné lett Lelki Pásztorok, 's Oskolai Tanítók, úgy ezeknek Özvegyeik 's Árváik meg-vigasztalására munkába vett jól-tévő Intézetnek plánumát [...] közre botsátom; hogy Tiszteletes Nagy Jó Uramék, azt meg-olvasvann, 's Rektorjaikkal is közölvénn, által-láthassák annak mi voltát, és ha tettzik Le is irhassák. [...]

E' mellett a' Papi Rend, a' tudományok ditső pályájánn futó személylekből álvánn eleitől fogva, a'mint ezenn neve mellett hordozni szokott örökös Epithetum:³⁴ tudós bizonyit; nem arra serkent é ez, hogy ezenn a' pályánn tovább is futni, erőről erőre, nyereségről nyereségre menni, meg kettőztetett buzgó-sággal törekedjünk?

E' végre a' Német Országi Protestáns Papság; sőt e' mi Fő Tiszteletü Superintendentiánkban³⁵ lévő, némelly Vener.[abilis] Tractusok példájárta, minek utána gondolatimat némelly Érdemes Barátimmal közölvénn, azok által helybe hagyattatott volna: fel szállítom Tiszteletes Nagy Jó Uramékat, hogy a' kiknek tettzik – mert Isten mentsen hogy valakit erőltetni kívánjak! áljanak velünk öszve, egy ugy nevezhető: *Tudományos Olvasó Társaságban* mely szerint minden Tag, esztendőnként egyenlő mennyiségű, de tsak kevés Forintokból álló summátskát (: mert mennél többenn lészünk, annál kevesebb eshetik egy egy részre :) conferálvann,³⁶ azonn a' mi Hivatalunkhoz szükséges és hasznos Német, Deák, 's Magyar könyveket hozatnánk, és az által egy nem tsak magunknak most élőknek; hanem az utánnunk következendőknek is (: de tsak a' Társaság tagjai Successorinak,³⁷ akár immediátus,³⁸ akár Adoptivus Successorok³⁹ légyenek azok :) ezeknek mondom hasznokra Tractualis Bibliothékát állítanánk fel. A' ki Tudományokat kedveli, ki-volna pedig aki nem kedvellené? – és gondolóra vészi, melly drágák és sokba kerülök most a' Tudományos Könyvek, azombann mely nehéz akár mellyiknek is közzülünk tsak egy két darabot is meg-szerezni, azzal is pedik Lelke kívánságának eleget nem tehet: nem venné e' jó névenni, midőnn olly mód mütattatik, melly szerint kevés költséggel sok jó könyveket olvashat, és a' Tudományos pallérozódásbann nem hátrább maradni; hanem elébbre menni segittetik? Hogy a' Német nyelvenn lévő Könyveket is emlittem, azonn ne akadjon fel, azonn – nyelvet nem értő, de a' Tudományokat szerető akármely Ember is –; mert egy az hogy azt lehet mondani, hogy majd tsak nem a' Németeknél állvann most a' Tudományos Cultura leg-felsőbb

³⁴ epitheton ornans (görög–latin) = állandó jelző; régen a képzett lelkészeket „tudós tiszteletes” kifejezéssel illették

³⁵ egyházkerületünkben

³⁶ átadván

³⁷ örököseinek

³⁸ közvetlen

³⁹ örökbe fogadott leszármazottak

polczonn, abbann nem részeltetni igen nagy fogyatkozás volna; más az hogy a' kik az, azonn a' nyelvenn irtt Könyveket értik, vagy el-beszéllés vagy le-fordítás által is közölhetik, és reményem is hogy közölni fogják azoknak foglalátját azokkal, a' kik azonn nyelvet nem értik; sőt úgy hiszem hogy meg izelítvén az azokbann való édességet, ennek kedvéért még meg is fogják azt tanulni. De ha – nem lenne is: a' Deák 's Magyar nyelvenn irtt jó könyvek olvasása is meg érdemli hogy valaki illyen Társaságban, mellyet én projectálok⁴⁰ belé áljon.

Most a' Plánum elő adásába, melly szerént ez a' Tudományos Olvasó Társaság organisáltathatik – ki nem ereszkedhetem; hanem ennek tendentiáját akárki is értvén, tsak azt kívánom hogy neve utánn ezt írja: Társ lenni kívánok. A' kinek kedve nints hozzá a' semmit se-irjon.

Ennek felette, ajánlom Tiszteletes Nagy Jó Uraiméknak Doktor és Somogy Vármegyei Első Physicus Csorba Jó'sef Úrnak, mostanába ki-jött, ezenn deák munkáját: Hygiastika vagy is Orvosi oktatás, mit kell tenni az Egészség fenn tartására, és a' beteg gyógyítására, addig is míg orvos érkezik Pestenn 1829.⁴¹ Reményem senki sints közöttünk a' ki Tekintetes Csorba Úrnak, akár Tudományát közönségesenn, akár Orvos Doctori talentumát különössenn ne esmerne: 's ne betsülné.⁴² Ezt mind a' kettőt szembe tűnő képpen fel-találhatja fellyebb említett Munkájában, melly valóban meg érdemli hogy azt minden[ki] meg szerezzé. Egynek bé-kötvé 3 Forint az árba bankó czédulába. Mert a' Tüdős Szerző Ur, hozzánk Prédikátorokhoz azzal a' kedvezéssel is viseltetik, hogy a' bé kötésért nem kíván semmit. Hozzám egynehány Exemplot meg küldvén, nállam meg-lehet szerezní: tsak azt tessék kinek kinek ezenn Currenshez ragasztott papirosra fel-jegyzeni: hogy akar e' és mennyit venni, módot fogok találni a' kézhez szolgáltatásbann.

Végre a' Csurgói Alumnusaink⁴³ számára gyűjteni szokott Gabonának és Főzéléknek öszve szedését, és Csurgóra jó-idejénn lejendő bé küldését, mind Tiszteletes Nagy Jó Uraiméknak átallyába, mind Tisztelendő Spártánus Uraiméknak különössen ajánlom; és a' Tiszt.[eletes] Spártánus Urakat⁴⁴ arra is kérem hogy Spártájokba lévő Oskolákat meg látogatni, a' Rectorokat 's Elöljárókat kötelességeikre emlékeztetni, az Oskolák állapotjáról pedig engem tudósítaniméltottassanak.

Minden Lelki testi áldások' szíves kívánásával és illő tisztelettel vagyok:

Kedves Tiszteletes Nagy Jó-Uraiméknak

Nagy-Bajomban 21dik September 1829

Szerető Szolga-társok 's Attyok-fia az Úrbann:

Budai Pál Esperes'

⁴⁰ javaslok

⁴¹ CSORBA József: *Hygiastika vagy is orvosi oktatás, mit kell tenni az egészség fenn-tartására, és a' betegség' gyógyítására addig is, míg orvos érkezik*, Pest, Özvegy Patzkó Josepha betűivel, 1829.

⁴² Csorba művét az esperes is megvásárolta magának, megtalálható a könyvtárában.

⁴³ növendékeink

⁴⁴ körzeti iskolafelügyelőket

A szervezőmunkát valószínűleg felgyorsította, hogy közben Tóth Ferenc püspök is küldött egy körlevelet, melyet Pápán 1829. október 31-én fogalmazott meg. Ebben három kérdésre várt választ: először arra volt kíváncsi, hogy vélekedik az egyházmegye arról, hogy milyen módon lehet a prédikátorokat „a’ tudományokban foganatos-sabban foglalatoskodtatni”, az egyházmegyei és egyházkerületi hivatalokra jobban felkészíteni. Másodsor arra várt választ, hogy a papjelöltek, káplánok használják-e *Utmutatás* című, nyomtatásban megjelent értekezését, amely folyamatos szakmai önképzésüket, egyházi íróvá válásukat volt hívatva elősegíteni. Harmadszor arra kérte az egyházmegyét, hogy tudósítsa arról, hogy milyen tudományos és politikai újságot (folyóiratot) járát. Végezetül az espereseket arra kérte, hogy körleveleikben rendszeresen tájékoztassák a lelkészeket a legújabb külföldi és hazai literatúráról.⁴⁵

A püspöki körlevelet az 1830. februári közgyűlésen kellett volna ismertetni, de Sárközy István egyházmegyei gondnok betegsége miatt a következő, május 4-i nagybajomi kisgyűlésre halasztották. Ezen az egyházmegye mindegyik feltett kérdésre pozitív választ kapott. A válaszlevélben tudósították a püspököt arról, hogy a lelkészek olvasótársaságot alakítottak (20 taggal),⁴⁶ de nyomtatásban nem adtak ki könyvet. A káplánok az *Utmutatás* utasításai szerint járnak el, az esperes eddig is tájékoztatta a lelkészeket az új könyvekről, ezután még nagyobb gondot fog erre fordítani. Az egyházmegyei pénztár „több idő olta” járhatja az *Allgemeine Kirchen Zeitung*ot, melyet a lelkészek olvasnak, és miután „futását elvégezte”, be-kötöttve a csurgói gimnázium könyvtárában helyezik el. A prédikátorok „többnyire” olvassák a „két Hazában” megjelenő magyar és latin nyelvű politikai újságokat a *Tudományos Gyűjtemény* c. folyóirattal együtt, „söt némellyek a’ Hálai Litteratus Zeitungot is, mikor valamellyik Uri Háztol meg kaphatták”.⁴⁷

Az esperes a kedvező visszajelzéseket tapasztalva 1830 nyarán megfogalmazta az olvasótársaság alapszabályát, amely részletesen szabályozta az egyesület működését. Érdekes a szabályzatot teljes egészében megismernünk:⁴⁸

„A’ Belső Somogyi Venerabilis Tractusban öszve-álló Tudományos Olvasó Társaság Intézete és Rendszabásai

§.1.

Czélja lévén ezen Társaságnak a’ Tudományos Culturábann való előmenetel, az, valamint egy részről a’ társalkodás és közlés, úgy más részről a’ jó és hasznos Könyvek olvasása által mozdittathatik – elő. A’ társalkodás és közlés

⁴⁵ DREL VII. 7.c. A Belsősomogyi Református Egyházmegye iratai. Lajstromozott iratok, 1829. 234. sz. Tóth Ferenc püspök körlevele. Pápa, 1829. október 31.

⁴⁶ DREL VII.7.a. A Belsősomogyi Református Egyházmegye iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. Nagybajom, 1830. május 4. 1. pont.

⁴⁷ Uo. Az *Allgemeine Literatur-Zeitung*ra céloz, amelyet 1785–1803 között Jénában, 1804–1849 között Halléban adtak ki. A legnagyobb példányszámú és legtekintélyesebb lap a korabeli német irodalom egészének áttekintésére és bemutatására törekedett.

⁴⁸ DREL VII. 7.c. A Belsősomogyi Református Egyházmegye iratai. Lajstromozott iratok, 1830. 237. sz. A Belsősomogyi Református Egyházmegyei Tudományos Olvasó Társaság alapszabályai. Nagybajom, 1830. június 29.

hamarébb és könnyebbenn vezethetne ugyan a' tzelra, szaporább alkalmazhatóságot adván a' gondolkodó Elmének a' ki-fejtdésre: de a' környül-állások, helyheztetések, a' Hivatal által okoztatott gyakori akadályoztatódások, kivált a' Papi Jövedelmek tsekélysege, sok nehézségeket vetvén annak eleibe, még most azt munkába nem egy könnyen lehetne venni: azért hát tsak a' válogatott jó Könyvek' olvasása mellett kell meg-állapodnunk.

§.2.

A' Könyvek, a' feltett tzelokhoz képest, a' Tudományoknak minden ágai körül foglalatoskodtatják az embert; a' Papi Hivatal pedig annak akár theoretica,⁴⁹ akár practica⁵⁰ részét nézzük, a' Tudományoknak többféle nemeibenn való jártasságot kíván. Erre nézve az Olvasó Társaságnak, melly a' Tudományos Culturában való gyarapodást teszi tzelul magának, jóllehet tsak Papi Személyekből fog állani, mind-azáltal nem lehet, hogy tsupán tsak a' Papi Hivatalra szorossan tartozó Könyvek olvasásábann állapodjon-meg: hanem szükség, hogy olyan Könyveket is megszerezzen, mellyek a' társasági életbenn való qualificatióra,⁵¹ emberek 's dolgok esméréteré s' a' t. vezethetik az embert. De tsak ugyan leg-inkább a' Papi vagy Theologiai Könyvek szerzésére 's olvasására fog leg nagyobb tekintet fordittatni.

§.3.

Majd minden pallérozott nyelvenn lehet mindenféle tárgyakra ki-terjeszkedő jó Könyveket találni, a' hol a' tudományos Culturát az emberek meg-izelitették; és ezeknek már – hála légyen a' bölts Gondviselésnek! – Hazánk sintsen szűkibenn. De tagadni nem lehet, hogy ebben egygyik Nemzet elébb van a' másiknál. A' Deák nyelv Anglia, Frantzia, és Német Országokban, több mint fél Század óta, kimenvén a' módiból, még a' Tudósok-is tsak igen ritkán veszik-fel a' tollat, hogy Deák nyelvenn írának; tsak a' Theologusok és Medicusok között találtatnak helyel helyel olyanok, kik Deák nyelvenn adják világ eleibe munkájokat. De akármitsoda nyelvenn íródjon-is valamely jó Könyv, azt, a' tudományos pályánn leg-elől futó Németek a' magok nyelvére azonnal által szokták fordítani: úgy hogy Német nyelvenn mind azt olvasni, a' mit Anglus, Frantzia, és más nemzetbéli Tudósok irtak és írnak.

§.4.

Az öszve-álló Olvasó Társaság leg-inkább olyan Tagokból fog állani, a' kik a' Magyar, Deák, és Német nyelveket nagyobbára értik – kettő, három van olyan-is, a' ki Frantzia⁵² sőt Anglus nyelvben-is jártasok. Ehhez képest, olyan Könyveket

⁴⁹ elméleti

⁵⁰ gyakorlati

⁵¹ képezítésre, képzettségre

⁵² Budai Pál esperes könyvleltára tanúsítja, hogy *franciául* is tudott. Voltaire műveit, Contant Dorville világ népeinek történetét és kultúráját leíró művét is birtokolta. Eröss Sándor lelkész kéziratosa francia nyelvkönyve szintén franciatudására utal. Eröss Sándor (Mezőcsokonya, 1796. március 15. – Darány, 1858. március 18.) református lelkész, a csokonyai lelkész fia. Csurgón, majd Debrecenben tanult. 1819-ben gróf széki Teleki László nevelője volt, aki tanítványát külföldi egyetemekre is elkísérte. Hazatérése után előbb belsősomogyi segédlelkész, majd 1826-tól lábodi, 1828-tól darányi rendes lelkész. 1833-tól egyházmegyei tanácsbíró volt. Felesége a svájci származású Vuliemin Mária volt. Történeti, pszichológiai művei, földrajz-, mennyiségtan- és

szükség meg-szerezni, mellyek a' közönségesebbenn esmeretes három – Magyar, Deák, és Német – nyelvekenn vagynak irva: a' két elsőből, minthogy azokat mindnyájan értik, többet, a' Németből kevesebbet még most, hogy pénzeket az azt még eddig nem értők ne láttassanak a' sárba vetni. De idővel nagyobb mértékbe lehet a' Német nyelvenn irtt Könyvek meg-szerzésére-is a' Társaságnak ki-terjeszkedni, ha az abbann való előmenetel tapasztalható lesz, az Érdemes Tagok között pedig ily Tiszti-társakat szerető communicativus⁵³ Férjfiak fognak találatni, a' kik vagy azoknak, leg-alább tsak foglalatjoknak-is, le-fordításával, vagy élő nyelvvél való el-beszéllésével nem sajnálnak Másoknak használni, és épülésekre lenni.

§.5.

A' jó Könyvek meg-esmérését a' Tudományos Újságokból – a' Hálai,⁵⁴ Jénai, Göttingai,⁵⁵ s a' t. *Allgemeine Literatur Zeitung* nevezetű Újságokból – lehet ki-szemelni; mellyekhez lehet kaptsolni az *Allgemeine Kirchen Zeitung*hoz ragasztva lévő *Theologisches Literaturblatt*-is: amazokban mindenféle, ez utolsóbann pedig együl⁵⁶ tsak Theologiai vagy Papi Könyvek Recenziói adat-tatnak elő. – A' *Hálai Literatur Zeitung*ot a' Pápai Collegiumtól meg-kaphatónak írja Fő Tisztelendő Superintendens Úr, mellyet én rövid időnn meg-nyerni-is szándékozom; a' *Jénaihoz*-is reménységem van: a' *Kirchen Zeitung* pedig a' Vener.[abilis] Tractusnak már most harmadik Esztendeje hogy jár; ebből eddig-is, kik azt olvastuk, sok jót és szépet tanulhattunk, és sok hasznos Könyvekkel meg-esmerkedhettünk.

§.6.

Mihelyt a' Hálai vagy Jenai Litteratur Zeitunghoz juthatunk, annak Hónapon-ként való Fogásai⁵⁷ – ha egy tsumóba bé kötve nem volnának – a' Társaságból ki-választandó öt vagy hat Tagok között ki-fognak osztattatni, hogy a' Recenziókból projectáljanak alkalmas jó, főképp Theologicus, Könyveket, ha Deák nyelvenn irottak volnának, azokat praeferenter.⁵⁸ A' Tudományos Gyűjteményt-is⁵⁹ a' Ven.[nerabilis] Tractus meg-hozatni el-határozzván, a' melly jó Magyar vagy Deák Könyvek abbann említettnek,, ditsértetnek, s hasznosoknak ítéltetnek, azok-is az egyet értő javallás utánn ki-fognak választatni. Mind a' három rendbeliek közzül, a' mennyire a' Társaság öszve-tett pénzéből telni fog, a' legszükségesebbek meg-fognak hoztatni, s be-köttetvén közre botsáttatnak.

francia nyelvtankönyve kéziratban maradtak. Lehetséges, hogy angolul is tudott. SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái, II. kötet*, Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1893, 1441–1442.; Köblös–Kránitcz: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, 567.

⁵³ kommunikatív, közlékeny

⁵⁴ hallei

⁵⁵ göttingeni

⁵⁶ értsd: egyedül

⁵⁷ Értsd: havonta megjelenő számai.

⁵⁸ előnyben részesítve

⁵⁹ A Tudományos Gyűjtemény 1817–1841 közt megjelenő magyar nyelvű vegyes profilú tudományos folyóirat volt, Pesten adták ki. Csécs Teréz (összeáll.): *A Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) repertórium*, Győr, Xántus János Múzeum, Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltára, 1998.

§.7.

A' Könyvek ki-osztatni fognak a' Társaság Tagjai között, a' három szokott Járása szerént a' Currensnek,⁶⁰ úgy, hogy az első vévén a' Könyvet, mind utána el-olvassa, küldi azt bizonyos alkalmatosságtól – mellyre a' sok Vásárok-is jó módot mutatnak – vagy, ha kedve tartja, viszi maga a' következő Olvasó Társhoz, mindenik az előtte olvasott Társat írásban tudósítván arról, hogy a' Könyvet vette, és a' Könyvvel együtt járó külön papirosra fel-írja, mikor vette, 's mikor küldötte odébb: hogy így a' Könyv az el-veszéstől meg-oltalmaztassék. És ilyen formánn egyszerre több felé-is circálhatnának mind azok a' Könyvek, mellyek a' Társaság pénzén hozattatnak. Bé-járván pedig valamely Könyv ki-rendelt útját, a' Csurgói Oskola Bibliothecájába – mivel még a' V.[enerabilis] Tractusnak külön Thecája nints – de az Oskoláétól külön Osztályba, fog bé-tétetni, az ott, a' Professor Úr által vezetendő bekötött Jegyző Könyvbe bé-irattatván.

§.8.

A' Thecába egyszer bé-tett akármely Könyv-is, senkinek ki-nem adattatik az olvasásra, hanem magáról reversalist⁶¹ ád, hogy azt épségbenn restituálni⁶² fogja; melly ha meg-történik, reversalissa vissza-adódik: de minden Hétre két ezüst garast a' Társaság bonumára⁶³ tartozik fizetni; a' Könyvekről és az azok olvasásáért bé-jövő pénzről való számadás az azt magára vállaló Professor Úrtól az Őszi Examenek alkalmatosságával ki-maradhatatlanul bé-várattatván, és a' Könyveket meg-hozató 's az olvasásra ki-botsátó Manipulánsnak⁶⁴ – akárki legyen az – Diariumával mindenkor conferáltatván:⁶⁵ hogy akármely Könyvnek akármi módonn való el-sikkadása-is meg-akadályoztathassék. – A' ki pedig az olvasásra kezéhez vett vagy ki-kért Könyvet el-vesztené, 's vissza-adni nem tudná: azon Könyv egész árrának (: melly a' Könyvbe-is be-lessz írva:) meg-fizetésére, vagy meg-hozatására köteles lészen.

§.9.

A' meg-hozatott 's szerzett Könyveknek olvasásához, tsak azoknak van egyenes jussok, kik a' Társaság Tagjai, és azoknak árrába conferáltak:⁶⁶ mindazáltal azoknak haszonvételtől a' V.[enerabilis] Tractus kebelébenn lévő Tiszteletes Lelki Pásztorok között senki-is ki-nem fog rekesztetni; akárkinek-is ki-fog a' V.[enerabilis] Tractusba – de tsak ebbe – adódní, a' közelebbi 8-dik §. alatt említett reversalis mellett, azzal a' különbséggel, hogy annak, a' ki nem rendes Olvasó Társ, és a' Könyv vételébe nem concurrált,⁶⁷ két annyit, az az, minden Hétre négy garast kell fizetni.

§.10.

Jóllehet ezen kitsiny, és még most tsak 21 Tagokból álló Olvasó Társaság, sokat özve-nem adhat Könyvek szerzésére: mindazáltal, sem most sem jö-

⁶⁰ (esperesi) körlevélnek

⁶¹ kötelezvénny

⁶² visszaadni

⁶³ hasznára

⁶⁴ kezelőnek

⁶⁵ összeméretvén

⁶⁶ befizettek

⁶⁷ nem járult hozzá

vendőbenn; ha sokra szaporodna-is annak száma, nem fog ereje felett való adakozásra kénszerítettetni; hanem állandó mértékül meg-állapittatik most, hogy minden Tag, minden ki-vétel nélkül, esztendőnként, egygy ezüst forintot fog fizetni; – szabadságára hagyódván azomban akárkinek-is, hogy a' közjó tekintetéből többet-is conferálhasson, a' mint kedve, buzgósága, és szeretete hozza mával. – Ezen pénznek Perceptor⁶⁸ fog lenni most Tiszteledő Assessor és Csököli Prédikátor Szabó Gergely Úr,⁶⁹ ki közel esvén hozzám, a' mint fog kívántatni. azt mindenkor leg-könnyebbenn adminisztrálhatja; mert a' Könyvek meg-szerzését, be-köttetését és meg-hozatását, míg élek 's környülállásaim engedik, magamra vállalom: nekem úgy tetszik leg-könnyebb 's legjobb módon lévén mostani helyheztetésemhez 's nexusomhoz⁷⁰ képest, ennek végbe vite-lére. – A' Perceptióról és Erogatióról⁷¹ természetesen Számadó Könyv fog vezetettetni, és esztendőnként a' Társaságból való Tisztelendő Assessor Urak által fog revideáltatni.⁷²

§.11.

Hogy a' Vener.[abilis] Tractusnak ilyen módónn kezdendő Bibliothecája még más módónn-is gyarapodást vehessen: igen jó és Szent dolgot tselekszik akárki-is, ha Privát Könyvei 's Collectiói⁷³ közzül, azt jó szántából, fizetés nélkül, gazdagítani fogja. Mellyre nézve, hogy másoknak én példát adjak, a' Tudományos Gyűjteménynek négy Esztendei Folyamatját, és két Darabra telő, külömbkülömbféle, Deák, Magyar 's Német nyelvenn irtt Tractatusokból álló Gyűjteményt – mihelyt ezt bé-köttethetem – még ebbenn az Esztendőben-is által-adom; jövendőre-is míg élek, egyéb concurrentialis⁷⁴ segedelmemenn kívül-is, azt szaporítani el-nem mulatom: halálom utánra pedig minden kéz írásaimat (:Prédikázióimat 's Catechisatióimat ki-vévénn:) ezen Szent végre által-adni meg-igérem, mellyek már eddig-is hat kötetekre mennek, 's talán, ha élek, többre-is szaporodnak; mellyek pedig mind interessans Materiákról való Collectiók.

§. 12.

Ezen Társaságba álló 's conferáló Tagok gyermekeiknek 's immediatus Successoraiknak mindenkor egyenes és meg-háborittás nélkül való Jussok fog lenni a' V.[enerabilis] Tractus Bibliothecájában lévő vagy leendő Könyvek' olvasásához 's ki-kéréséhez, fellyebb a' 8^{dik} §^{bann} említett cautio és kedvezés mellett. A' kiknek pedig successorok nem lenne, azoknak szabadság engedtetik ezen adoptio által, annak, a' kinek akarják, által-engedni.

Nagy-Bajomban 29^{dik} Juniusb.[an] 1830.

Budai Pál Esperes?

⁶⁸ perceptor, cassae perceptor, pénztáros

⁶⁹ Szabó Gergely (1788–1859) 1826-tól haláláig volt Csökölyön lelkész.

⁷⁰ összeköttetésemhez

⁷¹ bevételről és kiadásról

⁷² felülvizsgáltatni

⁷³ gyűjteményei

⁷⁴ egyesületi

A fentiekből kiderül, hogy a társaságot *lelkészek* alapították a tudományos kultúrában való előmenetel, a „társalkodás és közlés” céljából; arra nem gondoltak, hogy az egyházi szolgálatot vállaló világiak vagy a tanítók is tagjai lehetnének.⁷⁵ Céljuk az volt, hogy közösen járassák a leghasznosabb magyar és német nyelvű teológiai folyóiratokat és hozzájussanak a legújabb teológiai szakmunkákhoz. A német nyelvet az európai tudományos-kulturális transzfer eszközeként tekintették. Az éves kötelező tagdíjat a lelkészek csekély jövedelmére hivatkozva 1 ezüst forintban határozták meg, ami töredéke volt a nagyobb városokban működő egyletek tagdíjának. A Somogy Vármegyei Olvasó Társaság rendes tagjai évi 12, az ún. olvasó tagok 4 pengőforintot fizettek.⁷⁶

A társulatnak nem volt sem *székháza*, sem *olvasóterme*, így az olvasnivalót hivatalos úton, településről településre (körlevelek módjára, három kijelölt útvonalon) szállítva juttatták el a parókiákra, majd – miután mindenki elolvasta az adott művet – a csurgói gimnázium könyvtárában, külön egységként („osztályként”) helyezték el, a gyarapodását külön jegyzőkönyvben tartották nyilván. A Budai Pál által elkészített alapszabály („rendtartás”) azt is lehetővé tette, hogy a *tagsági jogot* a (fiú) leszármazottak *örököljék*; örökös hiányában a végrendelkező lelkész döntött arról, hogy kire hagyja.

Az alapszabály alig tért ki a *tisztikarra*: a társaság elnökének természetesen az esperes számított; a pénzügyeit egy *perceptor* kezelte, akit az egyházi tanácsbírák („assessorok”) közül választottak ki. A perceptor pontos számadást vezetett, melyet az assessorokból álló testület hagyott jóvá. A könyvek, folyóiratok, hírlapok beszerzéséről közösen döntöttek, de a beszerzést haláláig az *esperes* vállalta magára, aki jó példával járt elől: könyvtárának egy részét már az alakuláskor a társaságnak ajándékozta és másokat is erre buzdított. A legújabb kiadványokról körleveleiben rendszeresen tájékoztatta a lelkészeket. Sajnos az egyházmegye iratai meglehetősen hiányosan maradtak fenn, és még a lajstromozott iratokat is szakszerűtlenül rendezték, így arra a kérdésre, hogy kik voltak az olvasótársaság tagjai, csak részleges választ tudunk adni. Szerencsére az alapszabály hátoldalán a belépni szándékozóknak írásban nyilatkozniuk kellett, így a két fennmaradt alapszabály alapján néhányukat azonosítani lehet.

*Az olvasótársaság tényleges alapító tagjai (1830):*⁷⁷

Egyesületi *elnök*: Budai Pál esperes

Egyesületi *pénztáros*: Szabó Gergely csökölyi lelkész; Csorba könyvét is megvette.

⁷⁵ A somogyi református lelkészek még a rendi hagyományt képviselték: a népiskolai tanítókat nem partnernek, hanem alárendelteknek tekintették, ahogy azt az egyházi törvények és rendelkezések is előírták.

⁷⁶ Kanyar: *Harminc nemzedék*, 233.

⁷⁷ Alapító tagnak csak azokat tekintjük, akik beállási szándékukat írásban jelezték; akik csak jóváhagyták az alapszabályokat, azokat nem vettük fel a listába. A tagok azonosítását megnehezítette, hogy többen még a nevüket sem írták alá; így egyházközségük és szolgálati idejük összevetése alapján sikerült megállapítani kilétüket.

Egyesületi tagok:

Barakonyi Sámuel (Losonc, 1775. március 10. – Inke, 1853. december 9.) inkei lelkész (1817–1853) „helybe hagyja, 's a' Társaságba bé áll”.⁷⁸

Benedek József (Máramarossziget, 1781? – Zádor, 1837. december 5.) zádori lelkész (1822–1837) belépett.⁷⁹

Eröss (Erős) József (Mezőcsokonya, ? – Pata, 1837) patai lelkész (1827–1837) „*társ kíván lenni*”.⁸⁰

Eröss Sándor (Mezőcsokonya, 1796. március 15. – Darány, 1858. február 11.) darányi lelkész (1828–1858) belépett.⁸¹

Gál Antal (Hatvan, 1781. január 4. – Szabás?, 1852 után) kiskovácsi/rinyakovácsi (1828–1831) „Predikátor béállani kíván”.⁸²

Király Pál (Viszló, 1780. október 12. – Istvándi, 1832. január 15.) istvándi lelkész (1821–1832) belépett.⁸³

Kovács István (Tiszaföldvár, 1778. május 1. – Nagydobsza, 1832) nagydobszai prédikátor (1825–1832) belépett.⁸⁴

Kováts József (Bogyoszló, 1796. február 8. – Kutas, 1848. november 16.) kutasi lelkész „beáll és ezen gondolatokat helybe hagyja”.⁸⁵

Maklári Pap József (Rinyabesenyő, 1779 – Mezőcsokonya, 1849. szeptember 30.) mezőcsokonyai lelkész (1828–1849) „az esztendőnkint egy ezüst forint fizetés mellett bé áll”.⁸⁶

Mezei István (Szomajom, 1773. augusztus 16. – Kisbajom, 1852. április 19.) kisbajomi lelkész (1824–1842) „az említett Intézetet helyben hagyja, 's a' Társaságba be áll”.⁸⁷

Mózes János (Kiskunhalas, 1743? – Szomajom, 1832. augusztus 12.) szomajomi lelkész (1827–1832): „Én Mó'ses János, M. Szomajomi Prédikátor a 8dik §.us értelme következésében, adando reversalisom mellett, a' Magyar, és Deák Nyelven irott Könyvek közzül azokat, a' melleknek foglalattyát, elébb hitelesen meg tudom, a' 8dik §.us szerint a' Csurgoi Oskola Bibliothecájából, midőn a' mehetésre időm lesz, ki fogom hozni, tartván magamat, a' ki rendelt 4. ezüst garas fizetéshez hétről hétre a' 9dik §.us szerint.”⁸⁸

Sarkadi István (Hódmezővásárhely, 1777. május 13. – Hetes, 1853. augusztus 18.) dombói lelkész (1822–1841) „Társ kíván lenni”.⁸⁹

⁷⁸ Uo., 463.

⁷⁹ Uo., 435, 484.

⁸⁰ Uo., 566.

⁸¹ Uo., 567.

⁸² Uo., 248.

⁸³ Uo., 682.

⁸⁴ Uo., 707.

⁸⁵ Uo., 264, 711.

⁸⁶ Uo., 750.

⁸⁷ Uo., 761.

⁸⁸ Uo., 778–779.

⁸⁹ Uo., 865.

Simon Péter (Somogyjád, 1800. augusztus 15. – Bolhás, 1869. április 5.) hencsei prédikátor (1828–1832) 1830 januárjában nyilatkozik: „Társ kívánok lenni, s a Társasági Intézetnek környűl állásosan való tudositásáért könyörgök.”⁹⁰

Szentesi János (Tótszentgyörgy, 1793. február 7. – Csököly, 1876. február 12.) helesi lelkész (1827–1833) „béállani kíván”.⁹¹

Szentgyörgyi István (Gige, 1766 kr. – Kálmánca, 1844. november 17.) kálmáncsai lelkész (1824–1844) „Társ kíván lenni”.⁹²

Vintze Sámuel (Aszaló, 1796. április 5. – Istvándi, 1863. április 11.) hoboli lelkész (1827–1833) „Társ kíván lenni”.⁹³

AZ OLVASÓTÁRSASÁG JELENTŐSÉGE

Eddigi kutatásaink alapján az egyházi olvasótársaságoknak három típusát különböztethetjük meg.

Konzervatív egyesületnek tekinthető az az olvasótársaság, amely kizárólag lelkészekből állt, tanítókat (a praeoránsokat kivéve) nem vett fel tagjai sorába. Ebbe a kategóriába tartozik a belsősomogyi papi olvasótársulat is. A tudatos elzárkózásnak Somogyban az lett a következménye, hogy az iskolatanítók 1843-ban önálló szakmai testület, *Tanítói Egyesület* létrehozását kezdeményezték, de szervezését az egyházmegye nem engedélyezte. Úgy vélték, hogy az önképzés magányosan is megvalósítható; az „eszme tserére” járkálás a tényleges iskolai és templomi szolgálat elől veszi el az időt.⁹⁴ A tanítói mozgalomnak az lett a következménye, hogy az egyházmegye bevezette az alkalmassági vizsgát és szigorította a tanítók alkalmazását.

Ennél *nyitottabb* volt az az egyesület, amely a lelkészek mellett a tanítókat is felvette tagjai közé. Ilyen volt pl. az 1835-ben újjáalakult komáromi egyházmegyei olvasótársaság.⁹⁵ Az alapszabály kidolgozásakor már azt is mérlegelték, hogy a taglétszám emelése az egyesület mozgásterét, anyagi lehetőségeit is növeli.

A harmadik típusba sorolható és *liberális*nak tekinthető az a társulat, amely a lelkészek, tanítók mellett a világiakat is befogadta. Praktikus megfontolásból ilyen egyesület létrehozását szorgalmazta az egyházkerületi almanach is. Ide sorolható

⁹⁰ Uo., 886.

⁹¹ Uo., 936.

⁹² Uo., 237.

⁹³ Uo., 1066.

⁹⁴ A Pestalozzi előadásait egykor Eröss Sándorral együtt látogató és hallgató Körmeny Sámuel szennai lelkész, egyházmegyei assessor (tanácsbíró) 1843 februárjában Szennán írt levelében, mint szakértő szinte megvetően írt a somogyi tanítókról: „Ezen tractusbeli iskolatanítók többnyire olly gyöngé emberek, hogy egy két conferentia s utmutatás rájok nézve alig több, mint a forró Arabiai homoknak egy két éjjeli harmat.” DREL VII. 7.c. A Belsősomogyi Református Egyházmegye iratai, 1843. Körmeny Sámuel levele az egyházmegyei szentszékhez, melyben véleményt nyilvánít az iskolai tanítók mozgalmáról. Szenna, 1843. február 12.

⁹⁵ HUDI József: A komáromi református egyházmegyei olvasótársaság a reformkorban, *Acta Papensia* 6(2006/1–4), 199–212.

a pápai és a komáromi mellett az 1829-ben alakult Peremartoni (Mezőföldi) Református Egyházmegyei olvasótársaság, amely 1830-tól kezdve más felekezetek tagjai előtt is megnyitotta kapuit. (Ezen elvi határozat gyakorlati megvalósulását iratok hiányában nem tudjuk ellenőrizni.)

Budai Pál elvülhetetlen érdeme, hogy a borsodabonyi egyházmegyei olvasóegyesület létrehozásával, a könyvek sorsának rendezésével megvetette az egyházmegyei (tractualis) könyvtár alapjait, esperesként folyamatosan szervezte a borsodabonyi egyházmegyei olvasóközönséget. Minden olyan kezdeményezést támogatott, amely a csurgói gimnáziumi könyvtár fejlesztését szolgálta. Tagja volt az 1840-ben gimnáziumi tanárokból, helyi és vidéki értelmiségiekből alakult csurgói „Könyvtár-egylet” elnevezésű olvasótársaságnak, amely a magyar irodalom népszerűsítését szolgálta. Könyvtárát halála után is az oktatás szolgálatába állította.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (DREL)

VII. 7. A Borsodabonyi Református Egyházmegye iratai.

VII. 7.a. Közgyűlési jegyzőkönyvek.

VII.7.c. Lajstromozott iratok.

ABSTRACT

József Hudi: Contributions to the Foundation of the Scientific Society of Readers in the Inner-Somogy Reformed Church County (1829–1830)

There were nearly 500 various societies in Hungary and about a 100 in Transylvania in the decades prior to 1848. Historians estimate the number of their members at one hundred thousand. Readers' societies founded by clergymen and schoolteachers formed part of them, although they have gained little attention from church historians so far. The Transdanubian Reformed Church District consisted of nine church counties in most of which readers' societies were organized between 1810–1820 so that church employees with modest income also had access to the latest culture-historical and church historical literature and belles-lettres. Based on archival documents, contemporary press, culture-historical and church historical literature, the present study describes the foundation and functioning of the readers' society in the Inner-Somogy Church County, which was founded in 1829 and accepted its statutes in 1830. It was Bishop Ferenc Tóth (1768–1844) and Dean Pál Budai (1771–1854) who established the Readers' Society. In 1830, 21 ministers out of 60 joined the Readers' Society and were willing to contribute one Gulden a year as a membership fee. The main objective of the association chaired by the dean was to deepen their theological knowledge and to practice the methods of educated conversation and exchange of ideas. To this end, they subscribed to several German theological magazines (*Allgemeine Kirchen Zeitung*, *Allgemeine Literatur Zeitung*, *Theologisches Literaturblatt*) and also to a Hungarian scientific magazine (*Tudományos Gyűjtemény*). Since all clergymen learnt Latin, the majority spoke German, some of them read theological literature in English and French, the intermediary language became German in modern cultural transfer. They had the periodicals bound and placed them together with the books purchased or received as a present in the library of the Reformed Grammar School of Csurgó. Ministers, who did not join the society, could also borrow these works for a weekly fee. From his private library of about 550 volumes of works in French, Greek, Hebrew, Latin, Hungarian, and German, the dean regularly lent books and periodicals to ecclesiastical and secular intellectuals. He bequeathed his library to the Grammar School of Csurgó. The author gives a detailed description of the stock of books in the library by using an inventory made in 1855.

Keywords: church administration, History of the Reformed Church in Hungary, Ferenc Tóth, Pál Budai, readers' society